

Pécsi Márton

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA

A nemzeti atlaszok alapvető információt nyújtanak valamely ország vagy az ország egyes részeinek teljes földrajzi környezetéről, ezen belül a természeti környezetről, a társadalom és a gazdaság állapotáról, továbbá ezek változásának okairól és következményeiről. A sokrétű jelenségek kapcsolatait, mennyiségi és minőségi összefüggéseit a térképek, térképsorozatok a legszemléletesebb módon képesek ábrázolni és minden leírásnál áttekinthetőbben tudják bemutatni. Ezért vált gyakorlattá, hogy a világ számos országa megjelenteti nemzeti atlaszát, illetve annak időnként megújított kiadását.

Az atlaszok jó lehetőséget nyújtanak annak bemutatására, hogy egy ország lakossága hogyan hasznosítja a földrajzi és társadalmi környezet adottságait a megélhetés és a gazdasági fejlesztés érdekében.

Magyarország Nemzeti Atlaszának első kiadása több mint két évtizeddel ezelőtt jelent meg. Az elmúlt 20 évben viszont a társadalom és a gazdaság állapota gyökeresen megváltozott, de változott a természeti környezet is. Korszakváltás ment végbe a világ gazdaságában, melyhez a magyar társadalom és a gazdaság nem tudott megfelelő módon igazodni, annak ellenére, hogy Magyarországon már a 60-as évek végén kibontakozóban volt egy gazdaságirányítási reform.

Az új nemzeti atlasz tervezésekor célultűztük ki, hogy a beszerezhető adatok alapján a legteljesebb képet nyújtsuk Magyarország '80-as évek első felére jellemző állapotáról, természeti, társadalmi, gazdasági erőforrásainkról, a nemzet vagyoni helyzetéről. Információt kívántunk adni továbbá az elmúlt két évtized alatt bekövetkezett fontosabb változásokról; a népesség, a lakó- és életkörülmények, a településállomány és az igazgatási rendszer változásáról, a termelés és a szolgáltatás alakulásáról. Igyekeztünk utalni arra is, hogy a magyar társadalomban és a gazdasági irányításban a 60-as évek végén megindult reformtörekvések milyen változásokat hoztak. Ezeket főként a magyar-
zó szöveg egyes fejezetei elemzik.

Magyarország Nemzeti Atlasza térképek, kartogramok, táblázatok segítségével összefoglalja a több mint egy évszázad óta folyó tudományos kutatások,

térképfelmérések, tematikus térképezések eredményeit, melyeket magyarázó szöveg egészít ki. Ezek együtt nyújtanak egységes, közelítően teljes tájékoztatást a később részletesen is ismertetendő témakörökben. A teljességet azonban nem minden tényező és folyamat esetében lehetett biztosítani. A statisztikai adatsor nem minden témakörből áll teljeskörűen rendelkezésre. Így pl. a második gazdaságban dolgozók számáról, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásukról csak egyes ágazatokban lehetett megközelítő realitással becsléseket adni. A feldolgozott adatbázis a 80-as évek közepével, illetve bizonyos térképcsoportokon az 1980. évi népszámlálással zárul. Az egyes ágazatok adatai különböző területi egységek (megye, város és városkörnyék, település, üzem stb.) szerint álltak rendelkezésre, ami meghatározta a térképek méretarányát, s így közvetve az egyes fejezetek terjedelmét. A magyarázó egyes fejezeteiben viszont széveségére 1988. évi adatokat is szerepeltettünk, főként egyes folyamatok változásának értékelése kapcsán. Mindez érthető, ha tudjuk, hogy az atlasz több száz térképéhez az adatgyűjtés, a tudományos feldolgozás, a térképek tervezése, a kartografálás, az ellenőrzés és a kinyomtatás szorosan egymásra épülő bonyolult folyamat, amely több esztendő vesz igénybe.

Az igen sok tényezőt elemző, összegező és értékelő magyar atlaszműnek az elkészítéséhez és kiadásához széles körű tudományos és társadalmi összefogásra volt szükség. A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének a felhívására (1983) 12 minisztérium, számos más főhatóság és intézmény vállalta az atlasznak mint fontos nemzeti ügynek a támogatását. Az atlasz előkészítő, tervező és kiadói munkálataiban több mint félszáz intézmény több száz kutatója és szakembere működött közre. Az angol nyelvű szakszövegek, magyarázók lektorálását a brit szakgeográfusok szövetsége vállalta magára.

Az atlasz tartalmáról az *I. táblázat* nyújt tájékoztatást.

1. táblázat

A Magyar Nemzeti Atlasz fő fejezetei

		Térképoldal	Térkép
I.	Bevezető térképek	15	15
II.	Területfelmérés	7	24
III.	Domborzat	7	5
IV.	Földtan és geofizika	17	30
V.	Éghajlat	9	73
VI.	Felszíni és felszín alatti vizek	15	15
VII.	Talajok	7	11
VIII.	Biogeográfia, természeti környezeti tényezők körzetei és tájak	7	11
IX.	Természet- és környezetvédelem	9	10
X.	Népeség, települések, lakás- és közműellátottság	41	76
XI.	Egészségügy	7	21
XII.	Oktatás, közművelődés, sport	7	14
XIII.	Ipar	35	71
XIV.	Mezőgazdaság	59	184
XV.	Közlekedés, posta és távközlés	9	16
XVI.	Belkereskedelem, szolgáltatások	7	12
XVII.	Idegenforgalom, műemlékek	9	8
XVIII.	Külkereskedelem	3	3
XIX.	Területi tervezés	3	4

Az atlasz a 273 térképpoldalon levő 603 db önálló térképen kívül 100-nál több melléktérképet és 200-nál több diagramot, 6 úr- és 2 légifelvételt, valamint az ország összes települését bemutató térképmellékletet tartalmaz.

1. A bevezető térképek bemutatják országunkat a közeli szomszédok körében, a magyarság elhelyezkedését a közeli és a távoli világban.

2. Az ország természeti adottságai és erőforrásai több tényezőcsoportból tevődnek össze. Az ország domborzatára a medencebéli helyzet a jellemző. Területünk háromnegyede síkság, egyötöde dombság s csupán 5%-át foglalják el alacsony hegységek. A földhasznosítást a domborzat lényegében sehol sem korlátozza, sőt a környező országokhoz viszonyítva sok tekintetben előnyös. Hátrányos viszont medencehelyzete. Ebből és a közepesen szélsőséges éghajlatból adódik az árvízveszély, az ingadozó, de tartósan magas talajvízállás, a láposodásra és szikesedésre való hajlam.

A medencehelyzetnek vannak előnyei is; így pl. gyakran megvéd erős szélről, viharoktól, általában több meleget, napsugárzást kapunk, mint a környező országok. Ugyanakkor a csapadék időbeli eloszlása egyenlőtlen, a növénytermesztésben ez sokkal többször okoz bizonytalanságot nálunk, mint a nyugat-európai óceáni éghajlati hatás alatt levő országokban.

Hazánk földjének a *geológiai, geofizikai tulajdonságait* már több mint száz éve rendszeresen kutatják és térképezik. Bár földtani adottságaink nem kedvezőbbek, illetve erőforrásokban nem vagyunk gazdagabbak, mint a környező országok, mégis az elmúlt évtizedek során a kutatás újabb ásványi lelőhelyek felismerésével, illetve feltárásával gyarapította a nemzeti vagyonunkat. Az intenzív és ésszerű földhasználat új földtani kutatásirányzatok kimunkálását tette szükségessé az elmúlt két évtizedben. Így alakult ki többek között a környezetföldtani, mérnökgeológiai térképezés. Ezek az információk a környezet megóvásához szolgálnak alapul.

Az *éghajlati* térképek hazánk időjárása számos tényezőjének napi, havi, évszakos, illetve sokévi állapotáról, változásairól nyújtanak olyan tájékoztatásokat, amelyeket a termelés folyamatában, illetve mindennapi életünk tervezésében célszerű figyelembe venni.

Összességében és külön-külön is az időjárás tényezők az ország természeti adottságainak és erőforrásainak fontos részei. A tényezők sokévi átlagából álló éghajlatunk általában több előnyt nyújt a környezet- és a földhasználat számára, mint a szomszédos országok esetében. De mivel egyes időjárás tényezők — főként a csapadék — idő- és térbeli eloszlása szélsőséges, illetve bizonytalan, a káros természeti tényezők konzekvenciáival is számolni kell.

A társadalom egészsége, a termelés és az idegenforgalom szempontjából is nagyon fontosá vált a *felszíni és a felszín alatti vízvagyonunk* felmérése, a vizek származásának, állapotának térképes minősítése. A népgazdaság csaknem minden ágazata egyre több vizet igényel, miközben a fogyasztás és termelés folyamatában az elmúlt évtizedekben veszélyes mértékben növekedett a felszíni és a felszín alatti vízkészlet szennyeződése. Így a helyenként előálló vízhiány a gazdasági fejlődés korlátozó tényezőjévé lépett elő. Az ország domborzati helyzetéből fakadóan a felszíni vízutánpótlást döntő részben országhatáron kívül eredő folyók biztosítják, melyek már többé-kevésbé szennyezett vizet szállítanak hozzánk. Az atlasz jól szemlélteti, hogy az ország nagy részén a természetes vízháztartás általában veszteséges, ezért a növény-

termesztés jelentős területeken biztonságosan csak öntözéssel volna lehetséges. Az alföldi medencéinknek különlegesen előnyös geofizikai adottsága miatt — magas geotermikus gradiens — ásványos hévizekben páratlan a gazdag-ságunk. A hévízkészlet csupán a mészkőhegyek karsztos üregeiben közel 50 km³ (a Duna évi vízhozama 7,5 km³). Az alföldek víztározó rétegeiben ennél nagyságrendekkel több artézi minőségű hévíz tározódik, melynek hőmérséklete 2000 méternél nagyobb mélységekben már 100 °C-nál is mag-sabb.

A különböző *talajok* az ország egyik legfontosabb természeti erőforrását képviselik. A talajokban az ország több természeti tényezőjének előnyös, illetve hátrányos hatása együttesen jelentkezik. A természeti ökológiai poten-cialitások integráltan mutatkoznak meg pl. a növénytermesztés számára. A talaj-fajtákat a földhasználat módjától függően meliorálni kell; bár képességük megvan a megújulásra, de ez nem mindig és mindenütt megy végbe a talaj javítása nélkül. E téren az ésszerű földhasználatot százéves tapasztalatokra alapozott új talajtérképezés és kutatáseredmények segítik elő. A talajok víz-gazdálkodási tulajdonságait, anyagforgalmát felmérő térképek jól szolgálják a talajvédelmet.

Térképek sorozata minősítően mutatja be a főbb *természeti tényezők* többé-kevésbé homogén *körzeteit*, területi típusait a domborzat, a földtani adottságok, a felszíni és felszín alatti vizek, a talajok, a természetes növényzet és az éghaj-lat alapján. Ezeknek a tényezőknek a térbeli egymásra hatásai tükröződnek vissza az *ország tájbeosztás térképén*. A magyarországi tájak természetes és mesterséges tájjelemek és tényezők hasonló módon összeszövődő regionális egységei.

A *természet- és a környezetvédelem térképezése* atlaszunkba új műfajként vonult be. A környezet jelen állapotának minősítését (pl. Balaton, Budapest), a termelés és az emberi tevékenység következtében előálló, illetve várhatóan bekövetkező káros hatások felmérését a környezet védelme érdekében a jövő-ben be kell építeni a tervezési, beruházási folyamatba.

3. Az ország népessége, településhálózata, lakás- és közműellátottsága alakulásának bemutatására 76 térkép, számos kartogram és szöveges magyarázó szolgál. Ezekből megállapítható, hogy hazánk demográfiai „térképe” egy hosszú ideig stagnáló, majd 1981 óta fogyó népességű ország viszonyait tükrözi. A születések száma a 80-as években évi 150—130 ezerre csökkent (1985-ben 12‰); ez az 1954. évi csúcshoz csak mintegy a fele. A halálozások száma (1985-ben 13,9‰) veszélyesen túlhaladta a születéseket. Az ország népessé-gének a fogyása 1985-ben elérte a 17 ezret. Ilyen tendenciával számolva az ezredfordulóra 300 ezerrel fog csökkenni Magyarország lakossága. A 70-es évtizedben a városi népesség 400 ezer fővel növekedett, de az elkövetkező évtizedben a fogyás folyamata tartósnak tűnik.

A kistalvák lakosságának az elvándorlása hosszú idő óta tartó folyamat, mely már az első világháború előtt elkezdődött, de a falusi települések lélek-számának jelentősebb fogyását az 1960-as évekig a magas természetes szapo-rodás még ellensúlyozta. Ezt követően a hibás településfejlesztési politika következtében — a beruházások 88—90%-a városokra szorítkozott — a falu-ról tömegesen megindult az elvándorlás. Erősen differenciálódtak a demográfiai folyamatok, mégpedig elsősorban a városok-falvak között, s az alapvető települési kategóriákon belül is a települések lélekszáma alapján. (Míg koráb-

ban elsősorban az ország nagytérsegei — régiói — között mutatkoztak alapvető különbségek.) A hátrányosabb helyzetű falusi térségekben nemcsak a lakosság száma csökken, hanem a helyben maradók összetétele is kedvezőtlené válik — elöregedés, alacsony iskolázottsági szint, alacsony gazdasági aktivitás stb.; a demográfiai viszonyok is hozzájárulnak a depressziós térségek kialakulásához. A falvakban és Budapesten természetes fogyás mutatkozik; a bevándorlás céltelepülései, a fiatalos korstruktúrájú városok kedvezőbb helyzetben vannak.

A város-falu közötti differenciálódás egyik megnyilvánulása az ingázók számának egymillióra való növekedése. Az ország népessége gazdasági aktivitására hátrányos hatással van a lakosság jelentős elöregedése is; az aktív keresők aránya 45% alá csökkent.

Kedvezőtlenül alakul a családösszetétel; tipikus az olyan háztartás, amelyben két személy él, Budapesten pedig minden negyedik háztartás egyszemélyes. A többgenerációs háztartások aránya országosan 7—8%-ra zsugorodott. Mind több társadalmi gond forrásává vált a nehéz körülmények között élő időskorú egyedülállók számának növekedése.

Népességünk nemzetiségi és anyanyelvi tagolódásáról is több térkép tájékoztat. Becsült adatok alapján a legnagyobb nem magyar etnikum hazánkban a 420 ezerre tehető cigány lakosság.

Településeink és lakosságuk alakulására, változására az elmúlt évtizedekben meghatározó hatással voltak a központi gazdasági és társadalompolitikai, településfejlesztési és művelődéspolitikai döntések. A településfejlesztést, a településpolitikát 1971 óta az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió elképzelései formálták. A mezőgazdaság kollektivizálása és az iparosítás, a túlzott méretű városfejlesztés — elsősorban a megyeszékhelyeken — nagymértékben felgyorsította a lakosság városokba özönlését és az ingázást. A falusi települések többsége hátrányos helyzetbe került, ahonnan felgyorsult az elvándorlás. A kedvezőtlen folyamatok s a társadalmi viták nyomán a koncepciót a 80-as évek közepén hatályon kívül helyezték.

A városaink és falvaink foglalkozási szerkezetéről, típusairól, ellátottságáról, szerepkörükről, jogállásukról, hierarchikus szintjükéről számos térkép és kartogram nyújt tájékoztatást. E térképek — összefoglalóan a „Településhálózat, 1985” — tükrözik azokat a sokrétű és mélyreható különbségeket, melyek az elmúlt évtizedekben felerősödtek; hierarchikus differenciálódás zajlott le pl. a faluállományban, mely folyamatnak voltak nyertesei — pl. a bővülő intézményhálózatú színhelyközségek — és vesztesei, utóbbiak főleg a minden téren elszegényedő társközségek.

A kereső népesség száma 1980-ra valamivel 5 millió fölé nőtt, melyből a mezőgazdasági dolgozók aránya 18,6%, az iparban foglalkoztatottaké 42,7% volt, a tercier ágazatban dolgozók aránya csak 1970 után növekedett mérsékelten (2. táblázat), míg a fejlett ipari országokban gyors volt a növekedés.

Közzétettünk olyan térképeket is, melyek részben közismereti, oktatási célokat szolgálnak, másrészt a lakókörnyezet minőségi állapotát, belső szerkezetét mutatják be, azok előnyös vagy hátrányos adottságaival. Ez utóbbiak főként a településtervezőhöz szólnak. Ilyenek többek közt a főváros terület-hasznosítását, funkcionális-morfológiai típusait, a kerületek közötti ingázást, a lakások korát, tulajdonjogi megoszlását, színvonalát, a korszerűtlen lakások arányát és térbeli elhelyezkedését stb. ábrázoló térképek.

2. táblázat

Az aktív keresők foglalkozási szerkezete, 1980

Népgazdasági ág	aránya %	A keresők száma
1. Mező- és erdőgazdaság	18,6	940 160
2. Ipar és építőipar	42,1	2 137 563
3. Szállítás, hírközlés	8,1	412 502
4. Kereskedelem	9,8	495 587
5. Vízgazdálkodás	1,5	76 636
6. Nem anyagi ágak	19,9	1 006 392

Az ország *alapfokú intézményhálózatát* az 1984. évi adatok alapján dolgoztuk fel. A térképek is rávilágítanak az intézmények bizonyos településekbe való koncentrálódására, a körzetesítésre, mellyel az intézményhálózatunk megrikult és ezzel a falvak számára megnehezítettük igénybevételüket. Így pl. az iskolák és más intézmények körzetesítése is hozzájárult a vándormozgalom növekedéséhez és más hátrányos vagy költséges tényezők növekedéséhez.

Az alapfokú intézményhálózat kiépítettsége, az életkörülmények színvonalának különbségei szoros kapcsolatban vannak a települések lélekszámával is. Közel 600 falusi település halmozottan hátrányos helyzetben van, főleg az aprófalvas területeken.

A lakásellátottságot ábrázoló térképek szerint hazánkban 1970—1980 között volt a lakásépítkezés csúcsa; ez idő alatt mintegy 850 ezer lakás épült, de több mint 400 ezer lakást bontottak le, és ugrásszerűen megszaporodott az üresen álló lakások száma is. 1980-ban a teljes lakásállomány 3,5%-a — 126 ezer — maradt üresen. A lakásépítkezés a 80-as évek közepére erősen csökkent, évi 70 ezerre, ennek 80%-a magánérőből került kivitelezésre. Ugyanakkor nőtt a lakások alapterülete és a szobák száma. 1988-ban az ország lakásállományának harmada legalább 3 szobás volt.

A hazai lakásállomány minősége térbeli különbségeit és időbeli változásait többféle közműellátottsági minőségi mutatóval (vízellátottság, csatornázottság, fürdőszobás lakás, lakások kora és *egyéb közműellátottság* stb.) értékeltük. Ennek alapján pl. 1986-ban 100 lakás közül 61-ben volt fürdőszoba; közműves csatornával ellátott 305 településen 1985 végén az összlakosságnak csak közel a fele élt.

Az atlasz idevonatkozó térképei egyértelműen mutatják, hogy az ország nagyobb részén — a Dunántúl néhány megyéjét leszámítva — a közmű- és lakásellátottság színvonala átlag alatti.

4. *Az egészségügy, az oktatás, a közművelődés és a sport* bemutatására közreadott térképek szorosan kapcsolódnak a népesség színvonalának, termelési potenciáljának az értékeléséhez. Tucatnyi térképen ábrázoljuk a lakosság — több szempontból romló — egészségi állapotát, az egészségügyi ellátás intézményeit, minőségét és azok területi különbségeit. A betegellátás szám-szerű bemutatása mellett arra is figyelem irányult, hogy az egészségügy nem tudott egészen megfelelni az igényeknek. A beruházások főként kórház-centrikusak voltak, a szociális ellátás fejlesztése háttérbe szorult. A köz-

egészségügyi és a speciális egészségügyi ellátás terén inkább csak az intézmények fajtáiról, feladatairól és térbeli elhelyezkedésükről tudtunk térképet adni, egyéb minősítő adatok hiányában. Az egészségügyi dolgozók számát, képezésüket, szakterületük megoszlását 1983. évi adatok alapján dolgoztuk fel. A mintegy 120 ezres létszámból 28 ezer az orvos; 74%-uk szakorvosi képesítéssel rendelkezik. Az orvosok harmada Budapesten működik, bár az ország népességének csak ötöde él a fővárosban.

Magyarország az 1980-as években nemzeti jövedelmének szerény hányadát (5,4%) fordította az *oktatásra és közművelődésre*. Bár az iskolakötelesek túlnyomó többsége részesül alap- és középfokú oktatásban, a felsőfokú képzésben részt vevők aránya (17%) európai viszonylatban meglehetősen alacsony (a szomszédos Ausztriában pl. közel 25%).

Az oktatás tárgyi feltételei viszonylag ugyan javultak az elmúlt két évtizedben, de a tanerők hiánya, túlterhelése, az általános iskolák összevonása, a felsőfokú oktatási intézmények zsúfoltsága, hiányos felszereltsége sok hátránnyal jár. Az oktatás mostoha elbírálása, a költségvetés szűkösége már napjainkban is veszélyezteti nemcsak az oktatás eredményességét, hanem az ország jövőbeli gazdasági-társadalmi fejlődését is (*Sárfalvi B.*). A térképek szemléltetik az alap-, közép- és felsőoktatás intézményeinek területi megoszlását, az iskola-típusokban tanulók számának, arányának változását, a lakosság iskolázottsági színvonalát stb. Felmérésre kerültek a közművelődési intézmények, színházak, mozik, művelődési otthonok, könyvtárak, múzeumok, az ország tudományos és szellemi központjai, továbbá a *sport* létesítményei, eredményei.

5. *Az ipar és az építőipar* fejlődését, valamint térbeli elhelyezkedését ábrázoló térképek az új kiadású atlasz legrészletesebb és legtöbb információt nyújtó fejezetét képviselik. 35 oldalon 71 térkép és részletes magyarázó szöveg közreadásával igyekeztünk bemutatni az ország egész gazdasági és társadalmi életét döntően meghatározó ipar tevékenységét, amelynek szerepe az elmúlt negyedszázadban különösen jelentőssé vált. Az ország nemzeti jövedelmének csaknem a fele (47,2%), exportjának — az élelmiszeriparral együtt — csaknem 80%-a a kereső népesség 44,7%-át foglalkoztató iparnak köszönhető (1985).

Az ipar jelenlegi helyzete, jellegzetes nehézipari szerkezete és egyenlőtlen földrajzi elhelyezkedése korábbi fejlődés eredménye. E helyzet kialakulási előzményeit, a fejlődés folyamatát és több esetben ennek következményeit is bemutatják a térképek és diagramok. A szöveges magyarázat ezeken túl esetenként értékelést is nyújt a gazdaságirányítási reformot (1968) követő időszak iparfejlesztési törekvéseiről, illetve az annak realizálását gátló események egy részéről.

Az ipar jelenlegi helyzetét meghatározó korábbi *fejlődési* folyamatokat térképeink általában az intenzív fejlesztést meghirdető gazdaságpolitika kibontakozásától követik, amely a termelékenység fokozását, a korszerű technika meghonosítását, a szerkezetváltást, valamint a fejlett és az elmaradott ipari területek közötti különbségek felszámolását tűzte zászlajára. Ebben az időszakban fő feladattá vált a nyersanyag-orientációjú nehézipari szerkezet átalakítása, bár a hazai nyersanyag- és energiabázis nemcsak a földgáz növekvő felhasználásának, hanem a timföld- és az alumíniumgyártás fejlesztésének is kedvezett. Ez utóbbiban kiemelkedő szerepe volt a szovjet—magyar timföld-alumíniumipari egyezménynek.

Az energia- és nyersanyagár robbanás, a jelentős adósságállomány és a tartósan bizonyult világgazdasági válság nagy szerepet játszottak korszerűtlené váló ipari termékeink egyre nehezebbé váló értékesítésében, a korszerű technikán alapuló versenyképes termékek előállításában.

Az atlasz térképeken mutatja be az iparnak a tulajdonviszonyokkal összefüggő *szervezetét és irányítását*. A magyar ipar koncentrációja felülmúlja a legtöbb gazdaságilag fejlett tőkés országot, hiszen a foglalkoztatottak jelentős hányada a nagyobb méretű ipartelegeken tömörül, míg a kereslethez rugalmasabban alkalmazkodni képes kis- és közép nagyságú ipartelegeken számuk jóval kisebb. Sajnálatos, hogy az ipari tevékenység jó része is erősen centralizált irányítási formákhoz kötött vállalatokban összpontosul, ami — közbeiktatott szervezetek (pl. trösztök, egyesületek) révén — változatlanul a központi ráhatás érvényesítését segíti az önálló vállalkozással szemben. A minisztériumok irányítása alá rendelt vállalatoknak jelentős szerepük van a hazai fogyasztás kielégítése mellett a kivitelben. A monopol helyzetben levő nagyvállalatok egy része azonban nem érdekelt a szerkezetváltásban és a korszerűbb, versenyképes termékek előállításában. A magánkisipar alig fejlődött, annak ellenére, hogy az állami és a szövetkezeti ipar a lakosság igényeit évtizedek során át nem tudta hiánytalanul kielégíteni. Ezzel nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy négy évtizeddel a háború után még nem sikerült felszámolni a „hiánygazdaságot”, hiszen az importkorlátozások ismeretében szinte valamennyi kevésbé korszerű áru — egyelőre — előbb-utóbb gazdára talál a kevésbé igényes piacokon.

A magyar ipari potenciált meghatározó *erőforrásokat* térképek és diagramok szemléltetik. A nemzeti vagyonhoz tartozó reáleszközök jelentős része (38,5%) *természeti erőforrás*, amelynek egy része számottevő szerepet játszik az ipar energia- és nyersanyag-szükségletének a kielégítésében. Az ipar termelését meghatározó két erőforrás — munkaerő és technológiai felszereltség — igénybevétele, ill. hasznosításának mértéke jórészt a *beruházásoktól* függ. Az összberuházásokon belül sajnos aránylag keveset fordítottunk az infrastruktúra fejlesztésére, ami később lassította a termelési szféra fejlődését.

Az ipari beruházási stratégia szűk körű információra és döntéshozatalra épült, nem mindenben felelt meg a hazai, helyi viszonyoknak. A hosszú távon megtérülő, nagy anyagi eszközöket lekötő nehézipari és energetikai beruházások háttérbe szorították a kisebb beruházásokat igénylő és gyorsabban termelő könnyű- és élelmiszeripart. A 80-as években mindjobban jelentkező kül-gazdasági egyensúlyzavarok hatására a beruházások összegét erősen korlátozták.

Az ipar extenzív fejlesztését a jelentős *munkaerő*-kínálat segítette. A munkaigényes ágazatok dinamikus fejlesztése és a viszonylag kisebb arányú gépi beruházás viszont a hetvenes évtizedben a teljes foglalkoztatáshoz vezetett. Az ipari keresők száma azonban később, 1975–1985 között közel negyedmilióval csökkent. A mezőgazdaságból felszabaduló női munkaerő révén az ország iparilag elmaradott területein nőtt a könnyű- és az élelmiszeriparban foglalkoztatottak száma. Szabad munkaerő hiányában az iparilag fejlett körzetekben viszont az intenzív fejlesztés került előtérbe, ahol a termelékenység növekedésével (gépesítéssel) párhuzamosan csökkent a munkavállalók száma. Az ellentétes irányú törekvések hatására az iparban foglalkoztatottak száma földrajzilag kiegyenlítettebbé vált.

A beruházások eredményeként nagy értékű *termelési eszköz* halmozódott fel

az iparban, amelynek egyenlőtlen földrajzi megoszlásában legnagyobb súlya az eszközigenyes ágazatoknak (kőolaj-feldolgozás, villamosenergia-termelés, kohászat) van. A szűkös pénzügyi forrásokkal magyarázható, hogy iparunk egészében a berendezések fele erősen elhasználódott, sok üzemben a „0” értékben nyilvántartott gépeken termelnek korszerűtlen módon.

Az ipari térképek nagy része a *termelés térszerkezetét* ábrázolja ágazatonként (pl. kohászat, gépipar, építőanyag-ipar, vegyipar, könnyűipar, élelmiszeripar) részletes bontásban (szakágazatonként vagy termékcsoportonként). Az *energetika* egymásra épülő folyamatát az energiahordozók kitermelésétől kezdődően az energiaátalakításon, így a különféle nemesítési eljárásokon (pl. briketálás, ahydralás, gázszénlepárlás), továbbá a hő- és a villamosenergia-termelésen át az energiahordozók közvetlen felhasználásáig több térkép szemlélteti. A területileg kiegyensúlyozódó energiafelhasználásban a termelési szféra (ipar, mezőgazdaság) mellett egyre nagyobb szerepe van a háztartások (lakosság) gyorsan növekvő energiaigényének.

Az iparágak közül a „fejlődést hordozó” *gépipar* korszerűsödő termék-szerkezete és széles körű földrajzi elterjedése nemcsak az iparilag fejlett településeken, hanem a mezőgazdasági jellegű körzetekben is számottevő.

A tervszerű fejlesztésnek köszönhető, hogy az *ipar szerkezetében* a „húzó ágazatoknak”, így a gépiparnak és a vegyiparnak van a legnagyobb súlya, amelyet sorrendben az exportorientált élelmiszer- és könnyűipar követ (3. táblázat). Ennek ellenére az ipar szerkezetében 1975—1985 között végbement változás iránya és mértéke csak részben felelt meg az előirányozottnak. A magyar ipari irányítás megkésve reagált a világgazdaság szerkezeti változásaira, a válságot okozó gazdaságtalan termelés megszüntetésére.

3. táblázat

A bruttó termelési érték %-os megoszlása ágazatonként

Ágazat	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Bányászat	4,2	6,3	6,8	7,4	7,4	7,1	7,4
Villamosenergia-ipar	3,1	4,3	4,6	5,0	5,3	5,3	5,6
Kohászat	10,2	10,3	9,0	8,6	8,2	8,2	8,2
Gépipar	27,0	22,7	22,7	23,1	23,2	23,2	24,3
Építőanyag-ipar	3,1	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,1
Vegyipar	14,4	19,2	20,1	20,4	20,9	21,0	20,8
Könnnyűipar	17,4	13,9	13,7	12,7	12,4	12,7	12,7
Egyéb ipar	2,1	1,4	1,4	1,3	1,1	1,1	1,0
Élelmiszeripar	18,5	18,6	18,4	18,2	18,2	18,1	16,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(folyóáron, forgalmi adó nélkül)

6. *A mezőgazdaság* az ötvenes évek előtt vezető ágazat volt az ország gazdasági életében, ma a nemzeti jövedelem 20%-át állítja elő a vele szoros kapcsolatban lévő élelmiszeriparral együtt. Az atlasz magyarázója fejlődési és helyzetképet nyújt a magyar mezőgazdaságról, melynek adottságait, a földhasználat típusait, a termelés gazdasági-műszaki feltételeit, a mezőgazdasági nagyüzemek állóeszköz-állományát és az ott foglalkoztatottak számát, képzettségét, jövedelmét gazdag térképsorozat szemlélteti.

A növénytermesztési térképsorok mindazon fontosabb gazdasági növények térbeli elterjedését bemutatják, amelyek az ellátásban, az élelmiszeriparban, a takarmányozásban a legjelentősebbek. Az állattenyésztési térképsorok megyéenként és üzemenként is számba veszik a szarvasmarha-, sertés-, ló- és juhállományunkat.

Több térkép foglalkozik a termelés szerkezetének és színvonalának alakulásával a mezőgazdasági nagyüzemekben. Ezekben ugyanis földrajzilag igen eltérő a mezőgazdasági alaptervekenység (növénytermesztés és állattenyésztés, mezőgazdasági termékeket előállító, ill. egyéb agrárszolgáltatás és a *nem mezőgazdasági jellegű, pl. ipari tevékenység közötti arány*). Szép számmal vannak mezőgazdasági nagyüzemek, melyekben az alaptervekenység jövedelmi aránya 50% alatt marad; ilyenek az ország erősen iparosodott körzeteiben és Budapest környékén gyakoriak.

A magyar mezőgazdaság újabb keletű helyzetét és fejlődését alapvetően a központi irányítású gazdaságpolitika alakította, formálta. Már 1957 után különböző típusú mezőgazdasági nagyüzemek alakultak, melyek bizonyos önállóságot is kaptak és érdekeltté váltak az ártermelés fokozásában is. Az egyéni érdekeltséget az 1968-tól bevezetett új gazdasági reform kapcsolta be legeredményesebben a mezőgazdasági termelés folyamatába. Ezzel a kisüzemi és háztáji gazdaságok, továbbá a nagyüzemekkel szerződéses, részműveléses alapon közreműködő családok lényegében részesévé váltak a nagyüzemi termelésnek (*Berényi I.*).

Ez a módszer a háztáji kisüzemek és a nagyüzemek termelése közötti munkamegosztást — szocialista termelési viszonyok között — nagymértékben elősegítette. Fokozta a mezőgazdasági termelés hozamnövekedését, és ez előnyössé vált mind az egyén, mind a közösség számára. A mezőgazdaság fejlődésének „magyar útja”, eredményei nyomán nemzetközi elismerést és jó helyezést biztosított több vonatkozásban is (*4. táblázat*). Sajnos, a központi források, támogatások újraelosztása a jobb termőhelyi adottságú, ill. eredményesebb munkatermelékenységet elérő üzemek nagy részének nem kedvezett. Ezzel számottevően csökkent az egyéni és csoport-érdekelttség, ill. az erőforrások célszerűbb kihasználására irányuló törekvés; ez a gazdaság és a társadalom egészére hátrányossá vált, csökkentette az összjövedelmet.

A mezőgazdasági nagyüzemekben a beruházások 1960—1980 között voltak a legnagyobb méretűek, az összberuházások 14—16%-át is elérték (*5. táblázat*). A hazai élelmiszerszükségleten túl igen jelentős kivitelt is fenn tudtunk tartani. Ehhez a kisártermelés is alapvetően hozzásegített, mely a mezőgazdasági termelés tekintélyes hányadát adta.

A 80-as évektől kezdve főleg a gyenge termőhelyi adottságú nagyüzemek, az egyre csökkenő központi támogatás és a nemzetközi cserearányok gyors romlása, a termelési költségek jelentős emelkedése, egyéb kedvezőtlen körülmények révén az agrártermelésünk mind nagyobb része válságos állapotba került. Nyugati agrárexportunkat nagyon megnehezíti az ott kialakult protekcionalista ártámogatás. Ezek diktálják a valódi előállítási költségek helyett a versenyfeltételeket, amelyeket az iparilag fejlettebb országok tartanak kézben. Így számunkra is bizonytalanná vált a külföldi fizetőképes kereslet, mivel az önellátásra való törekvés is világszerte felerősödött, a KGST országokban is. 1986-ban az exportárak a dollár elszámolású országokban alacsonyabbak voltak, mint tíz évvel ezelőtt, holott az előállítási költségek több mint 50%-kal növekedtek.

4. táblázat

Magyarország helye néhány növényi és állati termék egy lakosra jutó termelése alapján, 1983, kg

	Gabona	Búza	Kukorica	Zöldség	Gyümölcs	Összes hús	Marha	Sertés	Baromfi
1.	Ausztrália	Ausztrália	Magyarország	Görögország	Izrael	Új-Zéland	Új-Zéland	Dánia	Magyarország
2.	Kanada	Kanada	Románia	Törökország	Olaszország	Dánia	Ausztrália	Magyarország	USA
3.	Magyarország	Magyarország	Jugoszlávia	Olaszország	Görögország	Írország	Írország	Hollandia	Hollandia
4.	Dánia	Franciaország	USA	Románia	Spanyolország	Ausztrália	Argentína	NDK	Franciaország
5.	Argentína	Bulgária	Bulgária	Szovjetunió	Argentína	Magyarország	Dánia	Bulgária	Dánia
7.				Magyarország					
8.					Magyarország				
32.							Magyarország		

5. táblázat

A mezőgazdaság és a népgazdaság kapcsolata (Berényi I.)

Év	A mezőgazdasági művelés aránya %				
	a bruttó termelésből ¹	a nettó	a bruttó állóeszköz állományából év elején	az összes beruházásból	a kivitelből ²
1960	22,6	20,3	7,7	16,4	22,1
1965	18,4	17,4	8,1	13,7	23,2
1970	17,1	21,3	10,5	16,0	22,8
1975	16,7	18,5	11,9	13,6	22,6
1980	16,6	18,5	11,5	12,1	22,4
1985	17,2	19,8	11,1	10,7	21,3

¹ Összehasonlító áron.² Élelmiszeripari anyagok, élő állatok, élelmiszerek együtt.

„A mezőgazdasági termelés lehetőségeinek megítélésében figyelembe kell venni, hogy az ország ökológiai adottságai egészében kedvezőbbek ugyan a környező országokénál, de klimatikus szempontból (csapadék, fagyveszély) már kedvezőtlenebb a helyzetünk a nyugati országokénál. Ezért a termelés egyenletes szinten való tartása nagyobb költségráfordítással jár, holott a dotációnak Magyarországon szerényebbek a gazdasági feltételei, mint a fejlett ipari országokban. A magyar agrártermékek ezért csak kiváló minőség és feldolgozottság mellett lehetnek versenyképesek Európában.” (Berényi I.: Magyarország Nemzeti Atlasza, Magyarázó 1989.)

A piacorientált mezőgazdasággal olyan technológiai fejlesztést kell kialakítani, amelynek segítségével, a versenyképes termékek révén a szellemi munka felértékelődik. A versenyképesség növekedését a tulajdonformák továbbszélesítése, a bürokratikus és monopolhelyzetű külkereskedelem átforgalmazása is nagymértékben előreviheti. Mindezek megújulási kényszert, a reformpolitika véghezvitelét kívánják a termelés és értékesítés terén egyaránt.

7. *A termelő infrastruktúra* szorosan kapcsolódik az ipari és mezőgazdasági termeléshez, részben szorosan összefonódik azokkal (közlekedés-szállítás, távközlés, bel- és külkereskedelem, területi tervezés), míg az idegenforgalom a népesség mozgásával, ill. a lakossági infrastruktúrával (egészségügy, oktatás, sport) mutat összefüggést. E kétféle infrastruktúra olykor nehezen különíthető el egymástól.

Az atlasz a termelő infrastruktúrákat öt külön fejezetben térképek, ábrák, táblázatok és szövegmagyarázó révén mutatja be, a megelőzőeknél szűkebb tartalommal. Ennek oka többnyire és döntően adatbeszerzési nehézség vagy hiány volt.

A közlekedés, *posta és távközlés* a nemzeti jövedelem 7%-át termeli és 13% állószéket köt le. Kiviláglik, hogy az elmúlt évtizedekben ezt az ágazatot nem fejlesztették a magyar gazdaság színvonala által megkívánt szükségletnek megfelelően. Ugyanezen idő alatt viszont a közúti közlekedés rohamosan nőtt, szerkezetileg nagy átalakuláson ment át.

A tranzit szállítás aránya meghaladta a belföldi fejlődését, az úthálózat túlzott igénybevétele a pályák jelentős elhasználódásával járt. A megépült autópályák az összhálózatnak csupán 1%-át teszik ki. A személyszállításban a gépkocsi részvétele 8%-ról 49%-ra nőtt, míg a vasút részesedése 47%-ról 12%-ra csökkent. Minden 200 lakosnál nagyobb települést viszont bekapcsoltak az autóbussz közlekedésbe. A nemzetközi légi közlekedés jelentősen kibővült, ezzel szemben sajnos a vízi szállítás csak (továbbra is) szerény mértékben nőtt. A távbeszélő hálózat is igen nagy mértékben elmaradt az igényektől és a szükséglettől. Térképek tájékoztatnak többek közt a közúthálózat forgalmi terheléséről, a postaforgalomról, a rádió- és tv-műsor ellátottságról is.

A *belkereskedelem* forgalmának 98%-át állami és szövetkezeti üzletek bonyolították le, amelyekben az ország aktív keresőinek közel 10%-a dolgozott 1985-ben, és mintegy 35 milliárd Ft nyereséget termeltek. A térképek bemutatják az ország kiskereskedelmi bolthálózatát, az egy főre jutó forgalom földrajzi különbségeit, a városok kiskereskedelmi szerepét, az iparcikk-, a vendéglátó-forgalom intenzitását. Több fontos tényező között nem tudunk információt adni a nagykereskedelemtől.

A *külkereskedelem* monopol helyzete csak 1988-ban szűnt meg, azóta e tevékenység a termelő vállalatok számára is általánosan lehetségessé vált. Ezt

megelőzően az export-, ill. az import-szerződéseket csak külkereskedelmi vállalatokon keresztül köthették meg. E helyzet jórészt még máig is fennmaradt. Az iparvállalatok pl. többnyire nem is tudták a termékük világpiaci árának alakulását vagy egyáltalán nem voltak érdekelve abban. Hasonló monopolisztikus helyzete van a külkereskedelemnek még ma is a többi szocialista országban. A külkereskedelem ilyen rendszere nem tudott hatni a műszaki fejlesztésre, fékezte a termelékenység kívánatos növekedését és az érdekeltséget. A KGST autarkia a kétoldalú árucserre-kapcsolatok irányába hatott. Így pl. az egyik szocialista országgal folytatott kereskedelemről származó termékfelesleg nem volt felhasználható másik szocialista országból származó import ellentételezésére (*Cséky S.*). Ebből a helyzetből következett, hogy Magyarország külkereskedelmének be kell kapcsolódnia a világgazdaság egészébe, mivel nemzeti jövedelmünknek mintegy a fele a külkereskedelmen megy keresztül. A magyar külkereskedelemben konvertibilis valutában való elszámolás lehetővé tette azt, hogy az egyik országból származó többletet felhasználhassuk a másik országból vásárolt áruk fedezésére. A külkereskedelem az ország gazdasági egyensúlya szempontjából igen sokoldalú és felelősségteljes tevékenységet fejt ki.

Az *idegenforgalom* 1965-től a leglátványosabban fejlődő gazdasági ágazat. A külföldről Magyarországra látogatók száma 1987-ben közelítette a 19 milliót, míg a külföldre utazó magyarok száma jóval meghaladta az 5 milliót. E forgalomból a legutóbbi években mintegy fél-fél milliárdos bevétel keletkezett dollárban és rubelben egyaránt. Az atlasz térképei bemutatják az idegenforgalom természeti, társadalmi és kulturális, tudományos és sport, valamint egyéb vonzó tényezőit, az ország műemlékeit, védett építményeit, tájékoztatnak a kereskedelmi szálláshelyekről. Ez utóbbiak 1964 és 1984 között közel hatszorosára szaporodtak. Az idegenforgalom kiemelt területeit, tájait ábrázoló térképek szerint a kül- és belföldi turizmus kétharmada az ország nyugati felére összpontosul. Mindenesetre nagy szükség van új idegenforgalmi vonzóhelyek, létesítmények és pl. a gyógyturizmus fejlesztésére, az idegenforgalmi idény növelésére.

A *területi tervezés* gyakori témái közé tartozik a kiemelt üdülőkörzetek regionális rendezési terveinek elkészítése. Egy ilyen típusra szolgáltat példát a Balaton üdülőkörzet területfelhasználási tervének közlése az atlaszban. A városrendezési tervek közül a budapesti agglomeráció regionális rendezési terve, ill. Debrecen város rendezési terve került bemutatásra, míg a községi rendezési tervtípust Óriszentpéter képviseli a vasi Őrségből.